

ЗА ЕТИЧЕСКИТЕ НОРМИ НА ЛИТЕРАТУРНАТА КРИТИКА

В. П. Муромски (Москва)

Трудът на критика се оценява не само с научно-професионални, но и с нравствени критерии. Съществува понятието „критическа етика“, което обхваща цял комплекс въпроси, вкл. доста остри и принципиални. При размислите за критиката напоследък този аспект обикновено не се засяга. С малки изключения почти не могат да се отбележат отделни публикации на тази тема. В най-добрия случай тя се засяга между другото, мимоходом, когато се изясняват въпроси от теорията и методологията на критиката.

А нравственият аспект в дейността на критиката, както показва нейният исторически опит, се нуждае от сериозно и системно изучаване. Ярка проява на тази тема е била на времето си статията на Н. Г. Чернишевски „За искреността в критиката“. Нейният смисъл е вътрешнополемичен: тя е насочена срещу уклончивата двусмислена критика, чието любимо оръжие са всякакъв вид „уговорки“, „недомлъвки“, „неясни намеци“ и др. под. „извъртания“. Чернишевски виждал опасността от такава критика в това, че заблуждава читателите, подрива доверието към себе си и към критиката изобщо. В последна сметка това довежда до-там, че тя да загуби влиянието си върху публиката.

Характерно е, че за Чернишевски нравствените норми на критиката зависят от предназначението ѝ, от разбирането на нейната роля и място в обществения живот. Неслучайно в поменатата статия той излага своя възглед за същността на критиката: „Критиката е съждение за достойнствата и недостатъците на дадено литературно произведение. Нейното предназначение е да изрази мнението на най-добрата част от публиката и да съдейства за по-нататъшното му разпространение сред масите.“¹ Такова разбиране на критиката обуславя и съответните нравствени изисквания към нея. Чернишевски се изказва за „яснота, определеност и прякост“ в критиката, за това, нещата да се назовават със собствените им имена. Тук е уместна и рязкост в съжденията, която така плаши либералната критика. Нещо повече, понякога резкият тон в критиката е неизбежен, тъй като ѝ се налага да се занимава покрай всичко друго и „с преследване на празни произведения и колкото е възможно, с разобличаване на вътрешната нищожност на произведенията с лъжливо съдържание“². При това Чернишевски учеше да се различават: резкостта, която се дължи на обстоятелството, че справедливото мнение се изказва направо и без заобикалки, и резкостта, която е следствие на „неподбиране на думите“, или просто казано — грубостта и безцеремонността, които съвсем не разхубавяват критиката.

¹ Н. Г. Чернишевски. Избрани произведения. С., 1955, с. 408.

² Пак там, с. 416.

В статията си Чернишевски засяга остри и щекотливи въпроси. Един от тях звучи така: „Позволена ли е неподсладената прямота на отрицателното мнение, когато се касае за произведение на „известен“ писател?“ Отговорът на критика е много поучителен. Да допуснем, казва той, че пред вас са два романа и че двата се отличават с фалшива екзалтация и сантименталност. Но единият е на известен автор, а другият на такъв, който има авторитет в литературата. Кой от тях трябва да нападнем по-остро? „Оня — казва Чернишевски, — който е по-важен, т. е. по-вреден за литературата.“³ Той остро иронизира онези, които избягват честната и пряма критика, защото се опасяват да не огорчат автора. „Справедливостта и ползата за литературата стоят по-горе от личните чувства на писателя“⁴ — ето критерия, от който се ръководи Чернишевски.

Авторът на статията „За искреността в критиката“ има пред вид всеобщо определено литературно явление — либералната, тясно естетическа критика през първата половина на 50-те години на миналия век. Обаче смисълът на тази статия е много по-широк: тя неволно засяга и много по-късни явления в литературния живот. Нравствените принципи, които отстоява Чернишевски, личат отчетливо и в дооктомврийската марксистка, и в съветската литературна критика.

Особено голямо внимание им отделят А. М. Горки и А. В. Луначарски. Те продължават и развиват размислите на Чернишевски в тази насока. Горки и Луначарски полагат основите на критическата етика в съветския период. Налага се те да отстояват позициите си в условията на ожесточена борба между литературните групировки, когато въпросът за нравствените норми на литературния живот придобива особено значение. Но работата не е само в това. Вниманието към дадения въпрос зависи преди всичко от висшите интереси в развитието на социалистическата култура и в частност от обстоятелството, че в системата на новата култура на литературата и литературната критика се възлага огромна обществена и възпитателна роля.

Горки, разбира се, повече от когото и да било, се занимава с въпросите на етиката на съветските литератори. Той взема отношение по различни нейни аспекти: за проявите на груповщината, за „литературния вождизъм“, за творческите взаимоотношения на начеващите с „именитите“, за вредата от прехвалване на литературната младеж, за тона и стила на критическите статии и т. н. Самото присъствие на Горки в литературата създава атмосфера на повишена нравствена възискателност и активно се противопоставя на всякаква проява на грубост, самореклама, халтура и други отстъпления от принципа на литературната съвест.“⁵ Същевременно всеки талантлив или просто способен писател е могъл да разчита на поддръжката и защитата на Горки.

Идеал на Горки е позитивната, съзидателната критика. Той неизменно се изказва против литературните спорове, в които „липсва чувството на другарство, съзнание за единство на главната линия“⁶. След Чернишевски той отхвърля решително изборът на тона в критиката да бъде зависим от известността на писателя.⁷ В тона и стила на критическите статии се проявява нравствено-педагогическата страна на литературната критика. В последна сметка те зависят от общото идейно-естетическо равнище на критиката, от степента на нейната образцовост и култура. Именно така поставя въпроса Горки. Ако критиката е „естетика в движение“ (Белински), то естетиката според известния израз на Горки

³ Н. Г. Чернишевски. Избрани произведения. С., 1955 с. 411.

⁴ Пак там, с. 411.

⁵ М. Горький. О литературе. М., 1961, с. 116.

⁶ М. Горки. Избрани произведения в 8 тома. Т. 6. С., 1968, с. 147.

⁷ Вж. репликата на Горки през време на разискванията на Първия всесъюзен конгрес на съветските писатели: М. Горький. О литературе, с. 445—446, а също и писмата му до В. Зазубрин: Литературное наследство Сибири. Т. 2. Новосибирск, 1972, с. 318—319.

е „етика на бъдещето“. Между двете формулировки има безусловна приемствена връзка, която отразява дълбокото единство на професионалните и нравствените задачи на критиката.

По принцип Горки не оспорва правото на критиката да учи писателите. Той възразява само срещу необоснованото узурпиране на това право от малограмотни и недоучили се хора, но прекалено тшеславни. Според него критикът трябва да познава дълбоко живота, много и целеустремено да работи над себе си, постоянно да усъвършенствува своите знания и опит, преди да дава съвети на писателя под една или друга форма. Това е толкова по-необходимо, понеже с повишаване образоваността на масовия читател изискванията към критиката естествено се повишават.

На Горки е ясно, че въпросът за етическите форми на литературната критика е неразривно свързан с начина, по който тя разбира своите права и задължения. Това личи от забележките му върху доклада на М. Шагинян „Какво очаква писателят от критиката“, изнесен на Втория пленум на ръководството на Съюза на писателите. В писмото до А. С. Шчербаков от 19 февр. 1935 г. Горки заявява по този повод: „Шагинян изисква от критиката „ръководство“. Това едва ли е правилно, би трябвало да се иска съвместна дружеска работа.“⁸ Тази забележка отговаря на горкиевското разбиране на критическата етика, на отричането от негова страна на всякакви форми на администриране в изкуството, на литературно командване. В това отношение възгледите му са много близки до становищата на Луначарски.

Луначарски пръв се опитва не само да формулира етичните принципи на съветската критика, но и да ги осмисли във вътрешна взаимна връзка, в система. Това е направено в „Тезиси за задачите на марксистката критика“, в „Мисли за критиката“ и други негови трудове. При това той изхожда от реалната обстановка: главното е да се помни, че „ние се намираме в сфера на идейна борба“ и не можем „да се откажем от характера именно на *борбата* за днешната литература и нейната оценка“.⁹ Като има пред вид точно това обстоятелство, Луначарски определя същността на отношенията между критика и писателя, а също между критика и читателите.

Критикът-марксист според него трябва да бъде учител и на писателя (особено на младия, начеващия), и на читателя. Но това задължение е взаимно. Бидейки в определен смисъл учител, критикът същевременно сам научава много от писателя. „Най-добър критик е оня — казва Луначарски, — който е способен да се отнася към писателя с ентузиазъм, с възхищение и който във всеки случай предварително е братски дружелюбен към него.“¹⁰ Това не значи, че Луначарски допуска възможността за някакво идеологическо примирение. Той има пред вид друго: истински полезни резултати критикът постига тогава, когато обича работата си, увлечен е в своя предмет, без да изпада обаче в „добродушие и нехайство“.¹¹ Именно затова сътрудничеството между критика и писателя трябва да се изгражда на принципна основа.

По такъв начин изискването към критиката да бъде „априори доброжелателна“¹² се мотивира с висшите интереси на литературната политика, с търсенето на най-ефективните пътища за взаимодействие между критиката и литературата.

⁸ М. Горький. О литературе. М., 1961, с. 560—561.

⁹ А. В. Луначарски. За литературата. Сборник статии. С., 1976, с. 172 (курс. е на автора — В. П.).

¹⁰ Пак там, с. 173.

¹¹ Пак там, с. 175.

¹² Пак там.

Особено внимание Луначарски отделя на културата на литературната полемика.¹³ Той счита, че „острата полемика е полезно нещо“. Бойкият темперамент на критика-марксист способствува за това. Но, както често се случва при Луначарски, заедно с утвърждавания тезис следва много важна и блестяща по своята същност уговорка. Защищавайки необходимостта от критически спорове и дискусии, той веднага добавя: „Обаче... голям грях на критика е да затуля с красиви полемични приумици слабостта на своите аргументи.“¹⁴

Разсъжденията на Луначарски за основите на критическата етика, изказани в 1928 г., не получават на времето си широк отзвук, въпреки че неговите „Тезиси за задачите на марксистката критика“ са публикувани в две списания — в „Новый мир“ и „На литературном посту“. Но с течение на времето значението им става все по-осезаемо. Това особено се откроява след премахването на РАПП и създаването на единна писателска организация. В този исторически момент съотношенията на критиката и литературата се осмислят наново и именно в духа, в който ги определя Луначарски в своите „Тезиси“.

В 1933 г. А. Толстой заявява: „Критикът трябва да бъде приятел на изкуството.“¹⁵ Пак тогава А. Файко по своему допълва тази формула: критикът трябва да бъде „едновременно придирчив приятел и отзивчив противник на писателя“¹⁶. Същата мисъл развива и Ф. Гладков: „Критикът може да разбере писателя и да покаже особеностите на неговото творчество само когато умее да се приближи към писателя без превзетост, без предубеждение не само като към автор на книга, но и като към жив човек. Между художника и критика трябва да има дружеско общуване в процеса на работата на писателя.“¹⁷ Писателите мечтаят за критик „приятел“, съучастник в творческите търсения, като се отблъскват от типичния облик на раповския критик, когото А. Толстой определя вярно като „Робеспьер в Конвента на изкуството, неподкупен за никакви хитрини на художествената илюзия“¹⁸. Това е своеобразна реакция срещу известно отчуждение на критиката и литературата и искрено желание то да бъде преодоляно. Тук усилията на Горки и Луначарски, а и на много други писатели и критици съвпадат.

Луначарски и Горки ги обединяват не само общите размисли за критиката, но и реалните им отношения като критик и писател.¹⁹ Сложният, често изострен характер на тези отношения не отменя факта, че в съветския период Горки има в лицето на Луначарски най-изтъкнатия критик на своите произведения. Луначарски без съмнение отговаря до голяма степен на Горкиевия идеал за критик, и дори в моментите, когато се е стигало до известно изостряне, отношенията им си остават пример за висока литературна етика.

Показателен е в този смисъл и епизодът, възпроизведен от Н. А. Трифонов в статията „Съратници (Луначарски и Горки след Октомври)“.²⁰ Става дума за погрешната, изградена върху едно недоразумение оценка на Луначарски през 1926 г. на Горкиевата пиеса „Фалшивата монета“. Критикът изпада в много неловко положение, като приема „Фалшивата монета“ за съвременно произведение, въпреки че тя е написана още преди революцията. Макар такива грешки

¹³ Вж. за това Н. А. Т р и ф о н о в. Луначарский. О характере литературной полемики. — Изв. АН СССР. Отд. литературы и языка, т. XXI, вып. 5, 1962.

¹⁴ А. В. Л у н а ч а р с к и. За литературата. Сборник статии. С., 1976, с. 175.

¹⁵ Книга и пролетарская революция, 1933, № 8, с. 45.

¹⁶ Пак там, с. 55.

¹⁷ Пак там, с. 46.

¹⁸ Пак там, с. 45.

¹⁹ Тази тема обстойно се разглежда в монографиите: П. А. Б у т а е н к о. А. В. Луначарский и советская литературная критика. Саратов, 1972; Н. А. Т р и ф о н о в. Луначарский и советская литература. М., 1974.

²⁰ Русская литература, 1968, № 1, с. 36.

да не са характерни за Луначарски (както е известно, той е много внимателен и прецизен критик), при създаването се положение той няма друг избор, освен да признае публично грешката си. Този сложен случай е нагледна проява на етична ситуация. Статията на критика се възприема при това не само като израз на възгледите и оценките му, но и като негова нравствена постъпка, която има определени последствия в литературния живот. Ето защо за един критик е толкова важно да поправи своевременно грешката си, колкото и да не я допусна.

С голяма чувствителност и принципиалност в това отношение се отличава А. А. Фадеев. Някои негови ранни статии са написани в типично раповски дух на „унищожителна“ критика. Такава е например статията му „Об одной кулацкой хронике“, ²¹ посветена на повестта на А. Платонов „Впрок“. Като критикува рязко това произведение, Фадеев е убеден в своята правота, макар и времето да показва обратното.

Но същият този Фадеев в цикъла статии „Старото и новото“ (1932) един от първите в раповската среда преразглежда критично своите възгледи. Това е честна и мъжествена преценка, която бе направена под влияние на постановлението на ЦК на ВКП(б) „За преустройство на литературно-художествените организации“. Във връзка с това „Старото и новото“ не е просто цикъл от статии. Това е и нравствена постъпка на критика, изиграла определена роля в обновяването на литературно-обществената атмосфера през онези години.

По-късно, вече като ръководител на Съюза на писателите, Фадеев също понякога е допускал грешки в оценката на отделни произведения в съветската литература, като например за романа на В. Гросман „За правое дело“, за повестта на Е. Казакевич „Двама в степта“ и др. Но показателни са не само тези грешки (от тях никой в последната сметка не е застрахован), а отношението на Фадеев към тях. Както твърди В. Озеров въз основа на реални факти, Фадеев не се стеснява да ги признае публично. В „Забележки към сборника критически статии“, намерени след смъртта на писателя, той възнамерявал да преразглежда някои от предишните си оценки и становища за писателите.²²

Фадеев счита като най-висша нравствена повеля за съветския критик необходимостта винаги да казва истината на писателя. Той сам е живо изпълнение на този принцип. Типично в това отношение е писмото му до И. Еренбург от 1 февр. 1953 г. по повод романа „Деветият вал“.²³ Фадеев го оценява като значително явление в литературата, но направо и откровено посочва недостатъците на романа. Той пише на автора, че към края на романа „отрицателно се отразява прибрзаността“, появява се „дори шампа, повтаря себе си“, забелязва се „еднообразие в похвата“ (има се пред вид преминаването от обществено-политическия мотив към любовния мотив — един от любимите похвати на Еренбург). Тези строги, но справедливи критически бележки Фадеев отправя към такъв опитен, зрял и известен писател, какъвто е тогава Еренбург. Обаче дори най-суровите критични бележки Фадеев умее да поднесе така, че авторите не му се обиждали.

Разбира се, всяка сериозна критика предизвиква известна доза горчивина. До известна степен това е удар по авторското себелюбие. Но това именно е онази целебна горчилка, която е полезна на автора за творческото му израстване. Според това, как реагира писателят на критиката, може да се проверят много неща. В историята на съветската литература има примери на сериозно

²¹ Красная новь, 1931, кн. 5—6.

²² В. Озеров. Александр Фадеев. Творческий путь. М., 1976, с. 450.

²³ А. А. Фадеев. Материалы и исследования. Сборник. М., 1977, с. 214—218.

авторско отношение към критиката, отношение, което зависи преди всичко от съзнанието, че тя е полезна за изкуството.²⁴

По такъв начин с усилията на Горки, Луначарски и Фадеев и много други писатели и критици са изработени нравствените основи за дейността на съветската литературна критика. Те заякват в борбата, в преодоляването на отрицателния опит, в търсенията на най-полезните и действени форми на сътрудничество между критиката и литературата.

Забележително е, че в исторически план етичните норми на литературната критика най-малко са подложени на изменения. С течение на времето се променят критериите, принципите на анализа, естетическите вкусове и т. н. Нравствените основи на критиката обаче остават повече или по-малко постоянни. Може да се каже, че тя е заинтересована те да се запазят, тъй като строгостта и неизменността на етичните принципи е задължителна за всяка уважаваща себе си критика. Не е случайно, че това, което е написал Чернишевски в статията си „За искреността в критиката“, е запазило значението си и до днес. Толкова повече това важи за съответните размисли на Горки, Луначарски и Фадеев. Същността на разработените от тях принципи остава непроменена и напълно приложима към съвременния етап.

Обаче с течение на времето се променят акцентите. Главните усилия сега са насочени към борбата срещу ласкателната и потребителската критика. В последна сметка това е борба за истинска принципиалност и достойнство на критиката, за истинското ѝ високо предназначение. Става все по-очевидно, че етичните норми на критиката са неотделими от нейните права и задължения, от разбирането ѝ по един или друг проблем. При това верните теоретични постановки при осмислянето на даден проблем невинаги съвпадат с практическото положение на нещата.

В последно време особено се изостри въпросът за т. нар. служебна роля на критиката. В истинския смисъл на тази дума критиката несъмнено служи на литературата. Но именно на литературата, а не на отделни лица. Тук се прави известно разграничение (понякога трудно забележимо), посредством което така или иначе се разкрива нравственият аспект на взаимоотношенията между критиката и литературата.

Опитът на съветската критика ни убеждава, че съществуват две опасности: пристрастната, безапелационно-категоричната, нападателната критика, оперираща с етикети — присъди (това е характерно например за по-голямата част от раповската и лефовската критика и до известна степен за критиката от края на 40-те и началото на 50-те години), и критика, така да се каже, обслужваща литературата, от която се изисква, както иронично се изразява А. Чаковски, „бързо да реагира“, „вежливо да се отнася“, „да не казва неприятни неща“ и т. н.²⁵ (Подобна критика се разпространи донякъде в съвременния етап.) В първия случай критиката се нагърбва с ролята на единствен и непогрешим съдия, който при произнасяне на присъдата не си прави много труд да търси доказателства. Във втория случай тя влиза по-скоро в ролята на адвокат, като проявява често удивителна снизходителност.

Сега вече може да се каже, че тези две опасности се съзнават добре от литературната общественост. Но докато категоричната критика напоследък се среща все по-рядко и при това лесно може да бъде разкрита, то проявите на т. нар. „обслужваща“ критика са по-мъчно уловими и практически безпределни. Вероятно по тази причина борбата с тях е затруднена и засега не дава желаните резултати, макар че се води отдавна.

²⁴ Достатъчно е да припомним отношението на същия Фадеев към критиката на първата редакция на романа „Млада гвардия“.

²⁵ Вж. изказването на А. Чаковски на V конгрес на писателите в СССР (Пятый съезд писателей СССР. Стенографический отчет. М., 1972, с. 140).

Още на Втория всесоюзен конгрес на съветските писатели в съдоклада за критиката се казва, че „съществува . . . представа, според която критиката трябва да обслужва писателя“ и че „такова „обслужване“ е свързано с груповщина и приятелски отношения“.²⁶ Мимоходом се изтъква, че едно от най-опасните последствия на такава схващане за критиката е преобладаването на хвалебствения тон в нея. И макар в споменатия съдоклад да не се употребява думата „ласкателство“, същността на отбелязаното в него явление е тази. При това работата тук не е в самия тон, а в липсата на самостоятелност у критика: „Много критици не са категорични в оценките си: за недостатъците говорят с извинителен тон, а за достоинства — високопарно.“²⁷

Оттогава мина почти четвърт век. Но борбата с подобни тенденции в критиката, както и преди, остава актуална. Не престават оплакванията по повод на това, че „и сега има немалко критици „при поета“, „при прозаика“²⁸, че „писателите често се занимават с взаимно възхваляване в критически статии“²⁹ че на критиката все още не достига взискателност . . . всекидневна, осъществявана последователно и методично“³⁰. И в постановлението на ЦК на КПСС „За литературно-художествената критика“ (1972) ласкателството се определя като безусловно вредно и нетърпимо явление.

Устойчивостта на тази болест задължава по-внимателно да се вглеждаме в проявите и симптомите ѝ. Ласкателството между другото съвсем не означава, че критическата статия или рецензия непременно съдържа само похвали. Оказва се, че недостатъците на едно произведение може така да се характеризират, че да минат едва ли не за достоинства. Немалко рецензенти се усъвършенствуват и търсят най-безобидни, най-деликатни форми, за да посочат недостатъците. Изобретателността в тази насока наистина е безгранична. И всичко това става обикновено под етикета на доброжелателно, тактично и внимателно отношение към писателя.

И днес има доста призови да се ликвидира това явление. Но не всичко зависи само от критиката, за и от това, какво отношение имат към нея писателите. Далеч не всички писатели са си изработили правилен критерий към критиката. „И наистина, така е устроен някой талант — отбелязва Е. Сидоров, — че му се иска само внимателно отношение към него. Желание само по себе си понятно, но как ще се съчетае то с принципиалността?“³¹ Подобен въпрос отразява не само обективните трудности, когато се оценява съвременната литература, но и очевидно затруднение на критика пред една наистина сложна етична ситуация.

Безусловно Лениновата мисъл за грижовно отношение към художествения талант, да бъде той внимателно и системно подкрепян, е свята за критиката. Но тя естествено не трябва да служи като своеобразно прикритие, посредством което писателят да бъде измъкнат извън стрелите на критиката и да се избегне един принципиален и сериозен разбор на произведението му. Колкото и да е трудно това понякога, на съвременния етап е много важно да се разграничи къде се касае за истински заинтересовано и внимателно отношение към художника и къде под формата на загриженост за него се проявява обикновена невзискателност, снизхождение и безпринципност.

²⁶ Второй всесоюзный конгресс советских писателей. Стенографический отчет., М., 1956, с. 317.

²⁷ Пак там, с. 318.

²⁸ М. Лобанов. Критика — это творчество. — Вопросы литературы, 1976, № 2, с. 106.

²⁹ Ч. Айтматов. Ответ на анкету „Писатели о критике“. — Вопросы литературы, 1966, № 5, с. 12.

³⁰ Л. Новиченко. Программа — долговременная. — Вопросы литературы, 1977, № 1, с. 7.

³¹ Е. Сидоров. О славе и тщеславии. — Комсомольская правда, 13 май 1977.

С интересни размисли на тази тема излезе А. Караганов. Той своевременно напомни колко е „опасно за изкуството, ако възприемем думите за грижовно отношение към творците на художествени ценности като щит, заслоняващ художника от критиката . . . “. И по-нататък: „Внимателно да се отнасяме към художника, ще рече, да го предпазваме от грешки, което е невъзможно без принципиална критика на вече допуснатите. Грижливо да се отнасяме към художника значи да го предпазим от лъжливи увлечения, от безсмислено похабяване на творческата му биография чрез поставяне на неправилно избрани или просто принижени задачи.³² Подобно уточняване е много съществено и оправдано във всяко отношение.

В процеса на обсъждане постановлението на ЦК на КПСС „За литературно-художествената критика“ се говори много за повишаване на критичните оценки. През последните години се направи много за преодоляване на това явление. И все пак не може да се каже, че вече докрай са изяснени неговите причини. Ако това беше така, то най-новите форми на проява на хвалебствен дух в критиката не биха се чувствували толкова осезателно. Работата очевидно не е само в груповщината, в личните симпатии и антипатии и други явления от конюнктурен характер. По всяка вероятност тук влияят и други причини — може би не толкова очевидно, но не по-малко действено. В последна сметка въпросът опира до това, как да се съпоставят равнищата на съвременната литература и критика.

Общото завишаване на критическите оценки е в непосредствена връзка със състоянието и равнището на самата литература. Сега, както никога, е голямо търсенето на доброкачествена литература. Но то се задоволява само отчасти. Това създава атмосфера на постоянно очакване на нещо ново и значително в литературата. Читателите (а естествено и критиците) чакат появяването не просто на още един роман, повест или драма, а именно на такова произведение, което е в състояние да разтърси умове и души. И когато в такава атмосфера на продължително очакване се появява действително интересно произведение, то често в него виждат вече не онова, което е, а онова, което би им се искало да видят. И ето вече скромните достоинства на произведението на даден автор започват да изглеждат значителни. Появяват се съответните определения и епитети, излишно авансирани оценки и прогнози във връзка със съдбата на въпросното произведение и т. н. А след това минава време, при това не непременно продължително, и всяко нещо отива на мястото си.

Следователно повишаването на критичните оценки може да бъде и в резултат на чисто психологическия процес на очакване на шедевъра. Очакването е напълно понятно и оправдано, но понякога неволно подбужда да се приеме желаното за действително. Разбира се, във всеки случай критиката трябва да запази критериите. Тя ги черпи от разнообразните източници на живота, науката, изкуството и не на последно място — от самата литература. Ето защо преодоляването на „хвалебствената болест“ може да стане само чрез съвместните усилия на писателите и критиците, в еднаква степен отговорни за състоянието на нравствената страна на литературния живот.³³

Много зависи също и от това, как се подхожда към въпроса за функциите на критиката. Опасността се крие може би дори не в служебната роля на критиката като такава, а в твърде тясното ѝ разбиране, в свеждането ѝ почти изключително до една функция — оценъчната. Не е тайна, че много писатели привикват да гледат на критиката само от тази гледна точка. Отношението им към критиката често зависи само от това, каква оценка дава тя на произведението им — поло-

³² А. Караганов. Критика — филми — живот. — Искусство кино, 1972, № 4, с. 3.

³³ Вж. за това изказването на Ф. Кузнецов на IV конгрес на писателите на РСФСР. (Четвъртият съезд писателей РСФСР. Стенографский отчет. М., 1977, с. 218—226.).

жителна или отрицателна. Такъв подход не само ограничава възможностите на критиката, но и влияе неблагоприятно върху моралната страна на нейните отношения с литературата. И макар че оценката е нещо важно и необходимо (Луначарски не току-така казва, че „момента на оценката трябва да бъде поставен в съвременната марксистка критика извънредно високо“³⁴), задачите на критиката по отношение на литературата далеч не се изчерпват с това. Неслучайно в последно време отново се акцентира върху разбирането на критиката като „съавторство“ „съвместен размисъл“, а не само като оценка.³⁵ Такова схващане е необходимо в борбата с т. нар. „потребителска“ критика, която според върната забележка на М. Лобанов представлява „коментиране, полемика, похвала, разобличаване, спиране, предупреждение, всичко, каквото искате — само не и творчество“³⁶. Критиката губи немалко, вкл. и от своето нравствено достойнство, когато забравя своята многофункционалност. Или когато една от нейните функции, та дори и много важна, започва да надделява за сметка на другите. По този начин именно се стига до такива явления, каквото е „обслужващата“ критика.

От друга страна, не са изживени докрай и рецидивите на груба, претенциозна, гневна критика, макар че те се срещат сега значително по-рядко, отколкото преди. Всички помнят полемиката между „Октябрь“ и „Новый мир“ през 60-те години, която се съпровождаше понякога с далеч не „етични“ похвати от едната или другата страна. Това пренебрегване на моралните задължения на съветската критика бе решително осъдено в редакционната статия на „Правда“ от 27 ян. 1967 г. „Когато се изоставя от времето“. В нея се говори в частност, че полемиката между цитираните списания напомня „донякъде „кръвно отмъщение“: безрезервна защита на „своите“, постоянно разчистване на сметките между редакциите, абсолютно неприемане на „чуждите“... Получава се вече не толкова спор за литературата, колкото досадна и шумна групов кавга.“ В този смисъл редакционната статия на „Правда“ непосредствено напомня за статията на Чернишевски „За искренности в критиката“, авторът на която не без основание предупреждаваше, че „критиката не трябва да бъде вестникарско пререкание“³⁷.

Уроците на даления литературен епизод не отидоха напразно: повечето от дискусиите днес преминават при съблюдаване на основните принципи на критическата етика. И все пак прав е К. Шчербаков, като изтъква необходимостта „да се повдигне културата на литературния спор във вестниците и списанията“. Все още се срещат случаи, когато „сблъсъкът на мненията... се изражда в стълкновение на амбициите и себелюбието“, когато „хората говорят своето, като че ли без да слушат възраженията на опонента и се дразнят просто от звука на гласа му“³⁸. Такъв род отклонения в литературната полемика най-често са следствие на недостатъчни или слаби аргументи. Ето защо грижата за аргументирането е една от важните страни на критическата етика.

Става дума не само за това, че на критиката ѝ е необходима „крайно добросъвестна и честна аргументация“³⁹ (В. Лакшин), но и за изкуството на аргументирането, изкуството да убеждаващ в своята правда, с което особено се отличава руската революционно-демократична и марксистка критика. Тази страна от критическата дейност с течение на времето придобива все по-голямо значение.

³⁴ А. В. Луначарски. За литературата. Сборник статии. С., 1976, с. 166.

³⁵ Вж. Олег Ефремов. Чего я жду от критики? — Журналист, 1971, № 12, с. 32; К. Шчербаков. Против унификации и обезлички. — Искусство кино, 1971, № 12, с. 21; К. Шукшина. О сущности критического суждения. — В: Современный литературный процесс и критика. М., 1975, с. 262—264, 270—282.

³⁶ Вопросы литературы, 1976, № 2, с. 108.

³⁷ Н. Г. Чернишевский. Избранные произведения. Т. 1. С., 1955, с. 416.

³⁸ К. Шчербаков. Темперамент мысли. — Литературное обозрение, 1974, № 8, с. 76.

³⁹ Краткая литературная энциклопедия. Т. 4, стлб. 257.

Богатството и силата на аргументацията зависят до голяма степен от това, доколко дълбоко и проникновено е разбрал един критик дадено произведение, т. е. в последна сметка от неговите аналитични способности и талант. Обаче не по-малко важно е и количеството труд, вложен в критичното произведение. Това обстоятелство има непосредствено отношение към нравствените принципи на критиката, макар на практика често да се забравя за него, както обикновено се случва с явления, които се разбират от само себе си. В резултат възникват може би излишно емоционални, но до известна степен оправдани съжаления и протести по повод на това, „колко сме небрежни, колко е незадълбочен критическият анализ на произведенията, колко факти, които показват поразително неразбиране на написаното, нежелание да се вникне в текста! И какъв срам изпитваш тогава поради самодоволството на критика, опростяващ и вулгаризиращ сложното, изравняващ неповторимото, индивидуалното със средното, осъждащ без колебание и слепешката онова, което е търсено с години!“⁴⁰

На времето си критиката през 30-те години обърна особено внимание, че Енгелс препроочел четири пъти драмата на Ласал, преди да даде отзив за нея, дори непредназначен за печат.⁴¹ Тогава това се възприело като урок за съвременната критика. Немалък интерес предизвикала и Енгелсовата мотивировка на този факт: желанието да постигне напълно „критично“, обективно отношение към произведението. Такава е мярката за отговорността на критика за своето слово, която го задължава за по-голяма вътрешна, нравствена изискателност към себе си. Същевременно това е източник на дълбочината и силата на неговата аргументация, на неговата убеденост в своята правота. И едното, и другото напълно се разкрило в критичния анализ на Енгелс за драмата на Ласал.

Висшата нравственост на критиката се заключава в служене на истината. Ето защо изкуството да се аргументира предполага и готовност на критика да спори със себе си, изправен пред фактите, които се разкриват в процеса на опознаване на художественото произведение. Тази постоянна вътрешна готовност за „самоопрочеждане“, без да лишава критика от принципиалност, е същевременно надеждна гаранция срещу повърхностните и прибрзани наблюдения и изводи. Нравствените позиции в критиката изпъкват особено остро при такива положения, когато художественият материал „се съпротивява“ на съжденията и изводите, набелязани вече в съзнанието на критика. В този случай той или преразглежда своята позиция и я привежда в съответствие с действителните факти, или продължава да настоява на своето, като проявява избирателен подход към фактите и забелязва само онези от тях, които „подкрепят“ неговата концепция. Така волно или неволно се упражнява насилие върху художествения материал.

Тези съблазни особено се засилиха във връзка с повишаване ролята и значението на концептуалното мислене в критиката. Неговият престиж неизменно расте: концептуалността се счита сега за признак на истински професионализъм. В зависимост от наличието или липсата на концепции често съдят за равнището на критическата мисъл. Обаче от нравствена гледна точка съвсем не е безразлично по какъв начин критикът изработва своята концепция. Както справедливо забелязва В. Перцов, „аргументацията в полза на собствения възглед трябва да е всестранна и задълбочена, изискваща изкуството на критиката“⁴².

В това още веднъж ни убеждава полемиката на Виктор Дмитриев с И. Жуков, автора на статията „Шолоховская высота“, публикувана в „Комсомольская правда“ от 28 юли 1977 г. Тя е показателна от гледна точка на това, че искреност-

⁴⁰ Л. Т е р а к о п я н. Испытание возможностями. — Вопросы литературы, 1976, № 2, с. 121.

⁴¹ Вж. например Звезда, 1934, № 9, с. 197; Книга и пролетарская революция, 1933, № 8, с. 54.

⁴² В. П е р ц о в. Ценить талант вовремя. — Вопросы литературы, 1976, № 2, с. 112 (разр. е на автора — В. М.).

та и истинността в критиката невиняги съпадат, че истинската аргументация не е твърдествена с чисто външното позоваване на „фактите“. И. Жуков твърде своеобразно изтълкува изказванията на В. Шукшин, в които той изразява впечатлението от срещите си с М. А. Шолохов по време на работата над филма „Те се сражаваха за родината“. В резултат се получи така, че примерът на Шолохов накара Шукшин да съжалява за своята работа в киното и театъра като за ненужна суета и да счита за единствено ценно дело само своите литературни занятия. Критикът противопоставя неволно Шолохов и Шукшин според отношението им към своя труд: първият напълно е съсредоточил усилията си в литературното поприще, работейки задълбочено, без да бърза, а вторият „излишно се пръска и пропиева таланта си в различни жанрове и видове изкуство“. И всичко това е представено като мнение на самия Шукшин, като негово закъсняло разкаяние.

В. Дмитриев вярно забелязва, че тази външно убедителна трактовка на изказванията на Шукшин в същност дълбоко изопачава неговите позиции.⁴³ И вие на критика не намалява поради обстоятелството, че го е направил неволно, независимо от добрите му подбуди и искрено уважение към писателя. Причината за подобни явления се крие вероятно не само в недостатъчното обмисляне и претегляне на становищата, но и в липсата на изкуството за аргументиране, което надеждно предпазва от произволни операции в сложната материя на художественото творчество. Не можем да отречем, че цената на подобни грешки и следователно нравствената отговорност на критика за тях е много сериозна, като имаме пред вид огромните тиражи и популярността на много от съвременните периодически издания.

В заключение бих искал да засегна още една страна на критическата етика. Сега правото на критиката да притежава истината не само е безспорно, но и общопризнато. Но в етичен план много зависи от това, как тя се ползува от това право. Критическите съждения, изказани в дух на абсолютна и безпрекословна истина, едва ли са годни да увлекат съвременния читател, дори ако те са верни по същността си. Деликатността на положението се крие в това, че мнението на критиката може лесно да премине в съмнение, а увереността в собствената ѝ правда — в самодоволство. Неслучайно догматизмът и категоричността на това в критиката обикновено се съпътствуват.

Като представител на четящата публика критикът изразява в мненията си за литературата и известна част от общественото съзнание, от обществената практика. Същевременно това не му дава морално право да отъждествява своето мнение с общественото и още повече да се счита за единствен носител на истината.⁴⁴ Претенциите за безпогрешни съждения по един или друг литературен въпрос са обикновено обратно пропорционални на равнището на неговото разбиране. Ако критикът вижда и разбира действителната сложност на жизнените и специално на литературните проблеми, едва ли ще си позволи такъв тон и стил, при които мнението му да се възприеме като истина от последна инстанция.

Нравственото достойнство на критиката се проявява не във височината на нейния тон и не в различни „красиви полемически приумици“ (Луначарски), а в нейната неизменна принципиалност, в страстните и искрени търсения на истината, в умението да убеждава с дълбочината и силата на литературния анализ, в мненията, изказани не от страх, че писателят ще престане да се поздравява с критика. В последна сметка това е въпрос на голямата отговорност на критика за неговата дума, за неговата постоянна вътрешна възискателност към себе си — онази възискателност, която трябва да стане нравствен закон за всеки, който работи в областта на критиката.

Превод от руски: М. Блажева

⁴³ Виктор Дмитриев. Искренность и истинность. — Литературное обозрение 1977, № 12, с. 97—98.

⁴⁴ Вж. за това В. Е. Хализев. К теории литературной критики. — Филологические науки, 1977, № 1, с. 13.